

STUDIA NEOLATINA

Wanda AMARANTIDOU

(Łódź, Polska)

STUDIA „ARTES LIBERALES” W ŚRODOWISKU BAMBERSKIM NA PRZEŁOMIE XI I XII WIEKU

Przykładem recepcji literatury łacińskiej z włoskiego kręgu kulturalnego może być Bamberg, który od chwili wyniesienia miasta do rangi biskupstwa w 1007 r. stał się znaczącym w Niemczech ośrodkiem naukowym. Pod koniec X w. cesarze z dynastii saskiej i salickiej, rozwijając politykę kulturalną na bazie piśmiennictwa łacińskiego, realizowali ją dzięki kontaktom z Włochami. Właśnie w XI w. do Niemiec napływał z Italii nowy „prąd” wiedzy naukowej wraz z rękopisami, wzbogacającymi klasztorną erudycję kronikarzy.

Dla stworzenia podstaw do uprawiania w tym środowisku naukowych studiów największe zasługi spośród władców niemieckich XI i XII w. położył cesarz Henryk II. Wyniesienie bowiem „civitas Babinberch” do rangi biskupstwa było nie tylko polityczną intencją, ale również głębokim osobistym życzeniem tego władcy¹. Od początku cesarz wspierał młode biskupstwo dobrami, a także różnymi relikwiami, szatami liturgicznymi oraz księgami. Troszczył się o naukowe wyposażenie założonej przez siebie katedry. Ta młoda fundacja otrzymała wiele jego własnych rękopisów, a także ze zbioru Ottona III, wśród których znajdowały się również kodeksy włoskiego pochodzenia z zawartością rzymskiej literatury². Sam władca, być może z inspiracji Bernona³, opata

¹ Por. F. J. Schmale, *Die Bamberger Domschule und das Kloster Michelsberg*, [w:] *Handbuch der bayerischen Geschichte*, hrsg. von H. S. Spindler, Bd. 3,1, München 1971, s. 127–128.

² F. J. Schmale, *op. cit.* Por. także H. Fischer, *Die Königliche Bibliothek in Bamberg und ihre Handschriften*, „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 1907, 24, s. 364–393.

³ H. Hüschen, *Bern von Reichenau*, [w:] *Die Deutsche Literatur des Mittelalters Verfasserlexicon*, ed. von K. Illing, Bd. 1, Lief. 1, Berlin, New York 1977, s. 737–743; M. Manitius, *Geschichte der Lateinischen Literatur des Mittelalters*, Bd. 2, München 1961, s. 61–71; H. Oesch, *Bern und Hermann von Reichenau als Musiktheoretiker*, Bern 1961.

Reichenau⁴, przywiózł do Niemiec tzw. *Kodeks Bamberski*⁵, sięgający proweniencją południowej Italii i ofiarował go w 1022 r. kapitule bamberskiej dla uświetnienia biblioteki szkoły katedralnej⁶. Czternasty tom tego *Kodeksu*, powstały w Monte Cassino około 1000 r. zawierał oprócz rękopisu Aureliusza Wiktora⁷, Eutropiusza⁸, Grzegorza z Tours⁹, Jordanesa¹⁰, Pawła Diakona¹¹, również utwór Leona z Neapolu¹² pt. *Nativitas et victoria Alexandri Magni regis*¹³ oraz *Epistola Alexandri ad Aristotelem de mirabilibus Indiae*¹⁴. Ostatnie rękopisy były głównymi źródłami dla biografii legendarnego Aleksandra Wielkiego zatytułowanej *Excerptum de vita Alexandri Magni*

⁴ Por. *Die Kultur der Abtei Reichenau*, hrsg. von K. Beyerle, Bd. 1 i 2, München 1925, zwłaszcza: Bd. 1, s. 43–451, Bd. 2, s. 620–656, s. 802–820. Por. także H. Maurer, *Die Abtei Reichenau. Neue Beiträge zur Geschichte und Kultur des Inselklosters*, Sigmaringen 1974; *Bodensee-Bibliothek*, Bd. 20. Por. także W. Gawłowska, *Opactwo Reichenau słynnym ośrodkiem studiów Quadrivium w połowie wieku XI*, „Acta Universitatis Lodzianis” 1994, Folia Historica, 50, s. 19–27.

⁵ Była to kolekcja, licząca dwadzieścia sześć tomów, która stanowiła warsztat pisarski Frutolfa z Michelsbergu. Por. W. Gawłowska, *Frutolf z Michelsbergu „Chronicon universale”*, *Wątki dziejopisarskie i literackie*, Łódź 1989, s. 103–106.

⁶ Por. M. Manitius, *op. cit.*, Bd. 3, s. 352.

⁷ Czternasty tom *Kodeksu Bamberskiego* znajduje się w Bambergu (Staatliche Bibliothek, Ms. E III 14). Na foliach 1^r–17^r jest skrócone opracowanie *Epitome* Aureliusza Wiktora. Edycja tekstu: F. Pilchmayr, R. Grundel, *Sextus Aurelius Victor, De Caesaribus*, Leipzig 1961.

⁸ Folie 21^r–65^v. Edycja tekstu: *Eutropii Breviarium Historiae Romanae continuatae a Paulo Diacono*, ed. H. Droysen, Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi (dalej: MGH AA) II, s. 6–182.

⁹ Folie 65^r–83^r. Edycja tekstu: *Gregorii episcopi Turonensis Historiarum libri X*, ed. B. Krusch, W. Levison, Hannoverae 1937–1951, MGH Scriptores Rerum Merovingicarum I, 1.

¹⁰ Folie 83^r–104^r. Edycja tekstu: *Jordanes, Romana*, ed. Th. Mommsen, MGH AA, V, s. 1–52 ; folie 104^r–133^v. Edycja tekstu: *Jordanes, Getica*, ed. Th. Mommsen, MGH AA V, s. 53–138.

¹¹ Folie 133^r–191^v. Edycja tekstu: *Pauli Historia Langobardorum*, ed. L. Bethmann, G. Waitz, MGH Scriptores rerum Langobardorum, 1878, s. 45–187.

¹² Leon z Neapolu, przebywając w Konstantynopolu ok. 950 r., znalazł grecką wersję δ powieści o Aleksandrze Wielkim Pseudo-Kallistenesa, którą następnie na życzenie księcia Jana III przetłumaczył na język łaciński. Grecka wersja zaginęła.

¹³ Folie 192^r–219^r. Edycja tekstu: *Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo*, hrsg. von F. Pfister, Heidelberg 1913, Sammlung mittelateinischer Texte, Bd. 6. Por. *Die Vita Alexandri Magni des Archipresbyters Leo (Historia de proeliis) nach der Bamberger und ältesten Münchener Handschrift*, hrsg. von G. Landgraf, Erlangen 1885; D. J. A. Ross, *A New Manuscript of the Archipriest Leo of Naples*, „Classica et Mediaevalia” 1959, 20, s. 98–158.

¹⁴ Folie 228^v–235^r. Edycja: W. W. Bower, *Epistola Alexandri ad Aristotelem ad codicum fidem*, edidit et commentario critico instruxit, Meisenheim am Glan 1973. Por. K. Secomska, *Legenda Aleksandra Wielkiego w „Pantheonie” sandomierskim*, Wrocław 1977, s. 136–145 (aneks IV). *Studia z historii sztuki*, t. 27.

oraz *De mirabilibus rebus quas Alexander vidisse dicitur* zamieszczonej w *Chronicon universale* Frutolfa z Michelsbergu¹⁵.

Henryk II zabiegał także o to, aby kapitule bamberskiej przekazywano rękopisy z południowo-niemieckich bibliotek i tworzone nowe w miejscowym skrytorioium¹⁶. W wyniku takiej polityki kulturalnej biskupstwo bamberskie, jako jedyne w Niemczech, posiadało dużo wartościowych rękopisów klasycznych. Tym samym w środowisku bamberskim zostały stworzone warunki sprzyjające twórczym zainteresowaniom w kierunku wiedzy starożytnej i naukowego dziejopisarstwa¹⁷. Głównymi centrami naukowych studiów *trivium* i *quadrivium* były: katedralna szkoła św. Jakuba i opactwo św. Michała na Górze¹⁸.

Od początku swego powstania szkoła katedralna specjalizowała się w przedmiotach *trivium*, obejmujących, jak wiadomo, gramatykę, dialektykę i retorykę. Zwłaszcza nauka gramatyki, opierająca się przede wszystkim na pamięciowym opanowaniu zasad zawartych w podręcznikach późnoantycznych Donata¹⁹ *De arte minore* i *De arte maiore* oraz *Institutio grammatica* Pryscjana z Cezarei²⁰, stała na wysokim poziomie²¹. Pierwszym kierownikiem szkoły katedralnej był Durand ze słynnej szkoły w Lüttich. Uczył w niej między innymi scholastyk Ezzo, autor pieśni w języku

¹⁵ Edycja tekstu: MGH SS, VI, s. 62–75. Z najważniejszej literatury dotyczącej życia i twórczości Frutolfa z Michelsberga należy wymienić: H. Bresslau, *Die Chroniken des Frutolfs von Bamberg und des Ekkeharda von Aura*, *Bamberger Studien*, „Neues Archiv der Gesellschaft für ältere Deutsche Geschichtskunde” [NA], 1896, 21, s. 197–234; A. D. von den Brincken, *Studien zur lateinischen Weltchronistik bis in das Zeitalter Ottos von Freising*, Düsseldorf 1957, s. 187–193; A. B. Mulder-Bakker, *Vorstenschool vier Geschiedschrijvers over Alexander en hun Visie op het Keizerschap*, Groningen 1983, szczególnie s. 57–73; W. Gawłowska, *Frutolf z Michelsbergu „Chronicon universale”*, s. 71–93.

¹⁶ Por. K. Dengler-Schreiber, *Scriptorium und Bibliothek des Klosters Michelsberg in Bamberg*, Graz 1979, szczególnie s. 5–17; por. wypowiedź Thietmara: „Rex a puero quandam suimet civitatem Bavanberg nomine, in orientali Francia sitam, unice dilectamque caeteris excoluit” (VI 30, cyt. za *Kronika Thietmara*, tł. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953, Biblioteka Tekstów Historycznych, t. 3).

¹⁷ Por. następujące wzmianki o Bambergu: Gerard, opat z Seir: „Inferior Stoicis nequaquam, major Athenis”. Anzel m z Besate: „Urbs nova Babenberch sed non rudis (artis) et experris”. Vita Annonis: „In scola Babinbergensium, qui tunc temporis disciplinae religionis ac studii fervore cunctis in Germania praepollebant” (cyt. według A. B. Mulder-Bakker, *op. cit.*, s. 261).

¹⁸ W literaturze naukowej cytuje się tę nazwę jako Michelsberg.

¹⁹ *Grammatici Latini*, ex rec. H. Keill, vol. 4, Lipsiae 1864, s. 355–402: „Donati de Partibus orationis pars minor”, s. 405–448: „Servi Explanations artis Donati”.

²⁰ *Ibidem*, vol. 2: *Prisciani institutionum grammaticarum libri I–XII*, vol. 3, s. 1–384, Lipsiae 1859.

²¹ Por. O. Meyer, *Gramatik Unterricht in Bambergs mittelalterlichen Schulen*, „Fränkische Blätter” [FB] 1954, 6, s. 89–90.

niemieckim pt. *Ezzolied*²², napisanej z okazji pielgrzymki do Jerozolimy biskupa Güntera wraz z wiernymi, wśród których był także autor tej pieśni. Dużą sławą cieszyła się szkoła z czasów pobytu w niej Anno²³, biskupa Kolonii.

Około 1060 r. biskup Günter, zamiłowany w literaturze niemieckiej i łacińskiej, powierzył kierownictwo szkoły swemu przyjacielowi Meinhardowi²⁴ Frankowi (brak danych o jego pochodzeniu), który piastował tę funkcję ponad 20 lat. Meinhard, wykształcony między innymi w Lüttich, tkwił głęboko w tradycji klasycznej, interesując się szczególnie Cyceionem²⁵. Pisał listy do Güntera i jego następcy, biskupa Hermana, w których obficie czerpał z twórczości Cyceiona i z *Institutio oratoria* Kwintyliana. Analizując właściwości stylu Meinhard „Ciceronianus” zwrócił uwagę na cztery kryteria jego oceny: *proprietas verborum*, *tenor sententiarum*, *forma constructionis* i *numeri positionis*²⁶.

Listy Meinharda należą pod względem stylu i języka do najlepszych utworów prozaicznych z czasów dynastii salickiej. Meinhard jest także autorem co najmniej trzech pism teologicznych, z których zachowało się tylko jedno pt. *De fide*. Ten wszechstronnie wykształcony człowiek o niezwykle bogatej wiedzy, obejmującej znajomość autorów starożytnych, reprezentował pod względem politycznym takie samo wierne stanowisko wobec cesarza Henryka IV, jakie w ogóle głosił kościół bamberski. Można przypuszczać, że sam proces nauczania w środowisku bamberskim odbywał się także w duchu polityki cesarskiej. To mogło być między innymi powodem przywilejów dla personelu kancelaryjnego wykształconego w Bambergu. Szkoła katedralna bowiem, dostępna była tylko dla członków kancelarii państwa²⁷.

²² Edycja tekstu: *Ezzos Gesang*, [w:] *Die Deutsche Literatur, Texte und Zeugnisse*, Teilband I, 1: *Mittelalter*, hrsg. von H. de Boor, München 1965, s. 3–9; por. E. Ploos, *Bamberg und die Deutsche Literatur des 11. und 12. Jahrhunderts*, „Jahrbuch für fränkische Landesgeschichte” [JFLG] 1959, 19, s. 275–302.

²³ Ex Necrologio S. Michaelis Bambergensi Posteriore: „1075 Anno archiepiscopus Colonienis plurima beneficia impendit huic loco” (cyt. według P. Jaffé [Hg.], *Bibliotheca rerum Germanicarum. Monumenta Bambergensia*, Bd. 5, Berolini 1869, s. 579).

²⁴ Por. E. F. von Guttenberg, *Das gelehrte Bamberg im 11. Jahrhundert (Meinhard, Frutolf)*, „Fränkische Blätter” [FB] 1948, 1, s. 2–3; F. Bittner, *Eine Bamberger Ars Dictaminis*, „Berichte des historischen Vereins für die Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstbistums Bamberg” [BHVB] 1964, 100, s. 145–171; por. także F. J. Schmale, *op. cit.*, s. 129–131.

²⁵ Marek Cyceion był jego ulubionym prozaikiem i stąd Meinhard otrzymał przydomek „Ciceronianus”. Szczególnie *Tusculanae disputationes* były tym dziełem, do którego powracał najchętniej, bowiem uważał je za „vestibulum ad illud Augustini sacrarium”.

²⁶ Por. C. Erdmann, *Die Briefe Meinhards von Bamberg*, [NA] 1914, 49, s. 412.

²⁷ Por. F. J. Schmale, *op. cit.*, s. 130.

Miejszem naukowych zainteresowań w środowisku bamberskim było również opactwo michelsberskie, fundacja biskupa Eberharda²⁸. Kwestią sporną w literaturze przedmiotu pozostaje problem, skąd do Michelsbergu przybyli pierwsi mnisi. A. Lahner²⁹ nie rozstrzygnął zdecydowanie pytania o pochodzenie pierwszych mnichów. W nowszej literaturze reprezentowano pogląd, że klasztor biskupi został zasiedlony przez zakonników opactwa Amorbach, na czele którego stał w tym czasie słynny opat Richard³⁰. Hipoteza ta opiera się głównie na wzmiance o tzw. *Ordo Amerbacensium* w kontekście z Michelsbergiem w biografii Ottona pióra Ebona³¹. Pogląd ten zakwestionował ostatnio W. Brandmüller³², dla którego głównym punktem wyjścia była analiza kalendarza w *Rękopisie Liturgicznym nr 1* w Staatsbibliothek w Bambergu i w rękopisie zbiorowym C 504 Landesbibliothek w Karlsruhe³³. Według tego uczonego pierwszy opat Raton lub Radon przybył z Fuldy wraz z innymi zakonnikami³⁴. Wzmianka przekazana przez Ebona, według W. Brandmüllera³⁵, nie stanowi dowodu na to, że mnisi z Amorbach byli pierwszymi zakonnikami na Michelsbergu. Biograf Ottona umieścił bowiem *Ordo Amerbacensium* w michelsberskim klasztorze w 1112 r., co nie musi być równoznaczne z jego istnieniem w momencie zakładania opactwa.

²⁸ W literaturze przedmiotu istniała rozbieżność w poglądach na temat ustalenia, czyją fundacją był ten klasztor: cesarza Henryka II, jego żony Kunegundy, czy biskupa Eberharda I. Najstarsi historycy, wśród nich A. Lahner (*Die ehemalige Benediktinerabtei Michelsberg*, BHVB 1889, 51), uważali, że cesarz Henryk II był fundatorem tego opactwa. Pierwszym historykiem, który za fundatora uznał biskupa bamberskiego, był H. Bloch (*Die Urkunden Kaiser Heinrichs II. für Kloster Michelsberg zu Bamberg*, NA 1894, 19, s. 635 i nn.). Do poglądów tego historyka przyłączył się R. Braun, autor najnowszej monografii poświęconej michelsberskiemu klasztorowi: *Das Benediktinerkloster Michelsberg 1015–1525. Eine Untersuchung zur Gründung, Rechtsstellung und Wirtschaftsgeschichte*, Bd. 1, Kulmbach 1978.

²⁹ A. Lahner, *op. cit.*, s. 2–8.

³⁰ *Necrologium S. Michaelis Bambergense Antiquius*: „1039 K. Aug. Richardus abbas obiit Fuldensis” (s. 562).

³¹ *Ebonis Vita S. Ottonis episcopi Babenbergensis*, rec. J. Wikarjak, wstęp i komentarz K. Liman, *Pomniki Dziejowe Polski*, S. II, t. 2, I 20: „primumque, abolito communi fratrum consensu vetusto et remisso ordine Amerbacensium, novum et religione plenum ordinem Hirsangiensium instituit”.

³² W. Brandmüller, *Studien zur Frühgeschichte der Abtei Michelsberg. Mit Abdruck der Kalendäre aus den Handschriften Bamberg Lit. 1 und Karlsruhe 504*, BHVS 1964, 100, s. 95–135.

³³ Zawartość tego Kodeksu cytuje K. Dengler-Schreiber, *Scriptorium und Bibliothek des Klosters Michelsberg in Bamberg. Studien zur Bibliotheksgeschichte*, hrsg. von W. Milde, Bd. 2, Graz 1979, s. 207–210; por. także W. Brambach, *Die Karlsruher Handschriften*, Karlsruhe 1896, s. 92–94.

³⁴ *Necrologium Fuldense* (ed. E. Dümmler, Göttingen 1876), s. 172: „Rado pius pater et abbas obiit; bonae memoriae Rado abbas”.

³⁵ W. Brandmüller, *op. cit.*, s. 105.

Według K. Dengler-Schreiber³⁶ do 1060 r. nie zachowały się prawie żadne wiadomości o klasztorze michelsberskim oprócz kilku dokumentów i skąpych notatek nekrologicznych. W latach 1060–1065 zaczęła podupadać dyscyplina zakonna w tym opactwie. Dopiero w ostatnim dwudziestolecu XI w. w michelsberskim klasztorze zapanowała atmosfera sprzyjająca rozwojowi studiów *quadrivium*. Począwszy od 1083 r., kiedy opaci, pochodzący z klasztoru św. Emmeramma w Ratyzbonie, zapoczątkowali lotaryńską, czyli procesarską reformę, w opactwie pod kierownictwem Willona³⁷, Tiemona³⁸ i Gumpolda³⁹ stworzono sprzyjającą sytuację, w której tacy ludzie, jak Frutolf, mogli osiągać wyższy poziom wiedzy, a także określać i decydować o kierunku dalszego rozwoju klasztornej szkoły. Według A. Mulder-Bakker⁴⁰ Frutolf nie mógłby sobie życzyć bardziej dobrego otoczenia dla swego naukowego rozwoju niż środowisko bamberskie.

Kim był ten uczony mnich, organizator pracy naukowej w klasztorze i prekursor badań komputystycznych w środowisku bamberskim? Pochodził z pewnością ze szlacheckiej rodziny, bowiem na Michelsberg wstępowali tylko zakonnicy z górnych warstw społecznych. Zmarł 17 stycznia 1103 r., o czym informuje zapiska nekrologiczna⁴¹. Ponad to nic o nim nie wiemy z wyjątkiem tego, że żył i pracował aż do śmierci w michelsberskim klasztorze.

Według F. J. Schmale⁴² można z pewnym prawdopodobieństwem wnioskować o bawarskim pochodzeniu Frutolfa z uwagi na górnioniemiecki sposób pisania nazw własnych w języku łacińskim. Nie wiadomo, w jakim opactwie otrzymał on tak solidne wykształcenie w zakresie przedmiotów niższego kursu, ponieważ ani w dostępnych źródłach, ani w literaturze przedmiotu autorka nie znalazła niezbędnych informacji. Wysuwa jako hipotetyczne trzy możliwości rozwiązania tej kwestii. Należy wziąć pod

³⁶ K. Dengler-Schreiber, *op. cit.*, s. 57.

³⁷ Był opatem w latach 1083–1085. Por. *Annales S. Michaelis Babenbergenses: 1085 Willo abbas obiit 2 Non. Iul.* (s. 552).

³⁸ Był opatem w latach 1086–1094, por. *ibidem: 1094 Tiemo abbas obiit 8 Id. Ian.*

³⁹ Był opatem w latach 1094–1112, por. *ibidem: 1112 3 Kal. Aug. Gumpoldus abbas S. Michaelis.*

⁴⁰ A. Mulder-Bakker, *op. cit.*, s. 59.

⁴¹ W Nekrologu michelsberskim znajdujemy następujące wzmianki o śmierci Frutolfa, mnicha, bibliotekarza, przeora i nauczyciela w klasztornej szkole: *Ex Necrologio S. Michaelis Bambergensi Posteriore: 1103 16 K. Febr. Frutolfus monachus* (s. 564), „K. Febr. Frutolfus presbyter 1103 et Sigefridus diaconus 1169, monachi nostrae congregationis” (s. 567). Datę śmierci Frutolfa poświadcza także Heimon z Bambergu: „Frutolfus presbyter et monachus S. Michaelis, cuius mors in necrologio S. Michaelis ad diem 17 Jan. 1103 refertur”, cyt. za P. Jaffé, *Bibliotheca rerum Germanicarum, Monumenta Bambergensia*, Bd. 5, Berolini 1869 (Aalen 1964), s. 537.

⁴² F. J. Schmale, I. Schmale-Ott, *Frutolfi et Ekkehardi Chronica necnon Anonymi Chronica imperatorum*, Darmstadt 1972, *Ausgewählte Quellen XV*, s. 4, przypis 2.

uwagę następujące środowiska klasztorne, w których Frutolf mógł zdobyć podstawowe wykształcenie:

- szkoła katedralna w Bambergu, która, jak wiadomo, przeżywała wtedy swój rozkwit pod kierownictwem Meinharda,

- szkoła klasztorna św. Emmerma w Ratyzbonie, która nie odznaczała się w tym czasie jakimiś osiągnięciami, ale znajdowała się, być może, najbliżej miejsca zamieszkania Frutolfa,

- szkoła klasztorna w Reichenau, z której mógł wynieść najwięcej korzyści naukowych dla jego przyszłych zainteresowań muzyczno-komputystycznych.

Na Michelsbergu powierzono Frutolfowi prowadzenie klasztornej szkoły, skryptorium oraz nadzór nad biblioteką. Michelsberski księgozbiór powiększał on w dwojaki sposób: z jednej strony pod jego kierunkiem zespół skrybów kopiował rękopisy różnych autorów, z drugiej zaś on sam tworzył własne prace z zakresu teorii muzyki, komputystyki i dziejopisarstwa powszechnego. Prawdopodobnie pod jego kierunkiem około 17 mnichów kopiowało książki i na 145 rękopisów, według *Katalogu* Burcharda⁴³, 118 zostało wykonanych w tym klasztorze. Wydaje się, że w przypadku skryptorium michelsberskiego mamy do czynienia z wyraźnym podziałem pracy wśród kopistów: jedni zajmowali się dyktowaniem tekstu: „Gotescalcus [...] pauca scripsit sed multa dictavit”, drudzy odznaczeni się pilnością w przepisywaniu: „Guntherus ne vacuus ad Christum veniat, noctes diebus scribendo continuat”⁴⁴. Byli także mnisi wyznaczani do sporządzania miniatur, z których słynęła ta szkoła klasztorna w ówczesnym świecie. Przy opactwie istniała także pracownia rzeźby z kości słoniowej, której dzieła pod względem stylu niemal się nie różnią od reliefów pochodzących z Bizancjum. Jako przykład H. W. Haussig⁴⁵ podaje relief *Męczeństwa św. Kiliana* porównywany z reliefem *Zaśnięcia Marii* zdobitym oprawę *Ewangeliarza Ottona III*. H. Bresslau⁴⁶, charakteryzując atmosferę naukową klasztoru michelsberskiego, użył określenia: „Bücherfabrik”.

O muzycznej i komputystycznej erudycji Frutolfa świadczy zachowana trzecia lista rękopisów, które – zgodnie z katalogiem Burcharda – miał sam napisać: „Subnotatos pie memorie Frutolfus, cenobii huius prior, huic loco contulit, quos manu sua omnes ipse scripsit”⁴⁷. Wśród pism jego autorstwa należy wymienić: *Liber cronicorum*⁴⁸, *Breviarium de*

⁴³ Cyt. za K. Dengler-Schreiber, *op. cit.*, s. 150.

⁴⁴ Cyt. za F. Bittner, *Eine Bamberger Ars Dictaminis*, BHVB (Bamberg) 1964, 100, s. 149.

⁴⁵ H. W. Haussig, *Historia kultury bizantyjskiej*, t. I. T. Zabłudowski, Warszawa 1969, s. 268.

⁴⁶ H. Bresslau, *op. cit.*, s. 163.

⁴⁷ Cyt. według K. Dengler-Schreiber, *op. cit.*, s. 176.

⁴⁸ Kwestię autorstwa *Liber cronicorum* Frutolfa zob. W. Gawłowska, *op. cit.*, rozdz. III, s. 76–91.

*musica*⁴⁹ i *Tonarius*⁵⁰. Sprawą nadal dyskutowaną jest niepewne autorstwo dwóch następnych pism: *Liber, qui appellatur Pan* i *Liber consuetudinum antiquorum patrum*⁵¹. Na uwagę zasługuje podkreślenie kopiowania pism Bernona (*Musica Bernonis*)⁵² i Hermanna der Lahme (*Compotus Hermannii et mensura astrolabii*)⁵³, uczonych z opactwa Reichenau.

W michelsberskim skryptorium razem z Frutolfem współpracował opat Tiemo, którego piętnaście rękopisów umieścił Burchard na czwartej liście, ale nie zaznaczył informacji o osobistej pracy opata: „Thiemo, religiosus prior, armarium nostrum his libris adauxit”⁵⁴. Według K. Dengler-Schreiber⁵⁵ sam Tiemo nie był autorem wszystkich pism, bowiem duża ich część zawarta także w *Rękopisie C 504* w Karlsruhe pisana jest różnymi rękoma. Cytowany powyżej *Katalog Burcharda* przedstawia dla nas dużą wartość, bowiem podaje ogólną zawartość rękopisów znajdujących się w bibliotece michelsberskiej, a wśród nich rejestruje te rękopisy, które wykonali Frutolf i Tiemon. Ich poprzednicy kopiowali przede wszystkim dzieła liturgiczne i teologiczne. Pod kierunkiem Frutolfa i Tiemona kopiowano dzieła mające związek z przedmiotami *quadrivium*, bowiem część z nich zachowała się w cytowanym tutaj *Kodeksie C 504*, powstałym około 1100 r. Rękopis ten stanowi jakby ogólny podręcznik służący do praktycznej nauki tych przedmiotów, bowiem przeważają w nim traktaty z dziedziny teorii muzyki, matematyki, chronologii, astronomii i komputystyki. K. Dengler-Schreiber⁵⁶, która ostatnio ponownie przebadła skryptorium michelsberskie, rozpoznała „rękę” Frutolfa na pierwszych foliach tego *Kodeksu*, następne zaś były wykonane przez bezimiennych kopistów, wśród nich przede wszystkim Tiemona. *Kodeks C 504* może stanowić niejako symboliczny dowód pracy średniowiecznego kronikarza zajętego praktycznie pisanem historii *in statu nascendi*.

Z analizy powyższych dokumentów wynika, że Frutolf i Tiemon, którzy w tym czasie odgrywali największą rolę w klasztorze, mieli szczególne predylekcje do przedmiotów wchodzących w skład *quadrivium* i stąd okazywali duże zainteresowanie chronografią. Obydwaj dobrze znali najwybitniejsze pisma muzyczne i komputystyczne z połowy XI w., powstałe w opactwie Reichenau, o czym świadczą powtarzające się w trzech dokumentach przede

⁴⁹ Edycja tekstu: *Breviarium de musica*, [w:] *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften*, ed. C. Vivell, Wien phil. hist. Kl. 188, Wien 1919, s. 26–113.

⁵⁰ Edycja: *Tonarius*, [w:] *ibidem*, ed. C. Vivell, s. 113–183.

⁵¹ Według K. Dengler-Schreiber (*op. cit.*, s. 177) są to nie zidentyfikowane bliżej utwory Frutolfa.

⁵² Edycja tekstu: Bern von Reichenau, *Tonarius*, [w:] *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, ed. J. P. Migne, (PL) 142, col. 1097–1130.

⁵³ Hermann der Lahme, *Compotus*, nie drukowany rękopis.

⁵⁴ Cyt. za K. Dengler-Schreiber, *op. cit.*, s. 180.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 207, 209.

⁵⁶ *Ibidem*.

wszystkim nazwiska Hermanna der Lahme i Bernona. Dowodem komputystycznych zainteresowań Frutolfa może być fragment *Chronicon universale*⁵⁷, w którym autor dokonał pewnej „korekty” w obliczeniach komputystycznych Bedy⁵⁸. Mianowicie „wyliczył” on, że od stworzenia świata do narodzin Chrystusa upłynęło 3962 lata, a nie 3952 zgodnie z powszechnie przyjętym wyliczeniem Bedy. Różnica 10 lat nastąpiła wskutek przyznania egipskiemu królowi Ammonowi 12 lat panowania zgodnie ze świadectwem Hieronima. Beda zaś, opierając się na hebrajskiej tradycji, przeznaczył na panowanie Ammona tylko dwa lata. Mimo tych komputystycznych zainteresowań nie zaliczamy Frutolfa do chronografów bamberskich *sensu lato*, raczej uważamy go za kronikarza historii powszechnej, bowiem *Kronika świata* stanowi pierwszą kronikę powszechną na gruncie niemieckim, obejmującą cały dostępny w tej epoce materiał historyczny, uporządkowany chronologicznie z wielką starannością i dokładnością, a także krytycznym racjonalizmem. Kronika reprezentuje naukowe dziejopisarstwo w duchu średniowiecznym⁵⁹.

Heimon, kanonik ze szkoły katedralnej, główny informator o komputystach bamberskich, w swym dziele *Liber de decursu temporum* nazwał Frutolfa swoim nauczycielem⁶⁰. Uważamy, że kronikarz niewątpliwie wskazał mu wiele reguł rachuby czasu zawartych w pierwszej księdze *Compotus* Hermanna der Lahme, którego twórczością, jak wiadomo, szczególnie interesowano się na Michelsbergu. Frutolf mógł zatem zainspirować Heimona do badań nad chronografią.

⁵⁷ MGH SS, t. 4, 95, 7–14: „Eo igitur tempore, hoc est anno 42° Octaviani Augusti, ex quo autem Aegyptus in provinciam redacta est et Cleopatra cum Antonio victa anno 28°, quando firmissimam pacem ordinatione Dei Caesar Augustus composuit, nascitur in Bethlehem Iuda dominus noster Ihesus Christus, verus Deus et homo, cui pax ista famulabatur, anno ab inicio creationis mundanae Hebraicam veritatem 3962°, secundum 72 interpretes eorumque sectatores 5201° a diluvio 2306°, ab Abrahae nativitate 2014°, a Moyse et egressu filiorum Israel de Aegypto 1509°, a Salomone et prima templi aedificatione 1031°, a reaedificatione quae sub Dario facta est 519°, ab urbis Romanae conditione 751° olympiadis centesimae nonagesimae quartae anno tercio”.

⁵⁸ *De temporibus*, rozdz. 16: „De sex mundi aetatibus [...] Anno 42 Octaviani Augusti Caesaris, ex quo autem Aegyptus in provinciam redacta est et Cleopatra cum Antonio victa [...] ab inicio mundi secundum Hebraicam veritatem annis 3952, secundam septuaginta interpretes vero 5199. (MGH SS t. 13).

⁵⁹ Por. F. Landsberg, *Das Bild der alten Geschichte in mittelalterlichen Weltchroniken*, Berlin 1934, s. 61–71; E. Ploos, *Bamberg und die deutsche Literatur des 11. und 12. Jahrhunderts*, „Jahrbuch für fränkische Landesgeschichte” [JFLG] 1959, 19, s. 285. Podkreśla on, że Frutolf doceniając wartość poezji świeckiej pierwszy zestawiał podanie bohaterskie z chronologią wydarzeń historycznych.

⁶⁰ „Sed nec unde se absolvit magister noster piae memoriae Frutolfus, cuius praedicabilis diligentia computationi Bedae decem annos addidit in chronicis suis” (cyt. za P. Jaffé, *op. cit.*, s. 537).

Z początkiem lat dwudziestych XII w. chronologiczną dyskusję w środowisku bamberskim rozpoczął na nowo cudzoziemiec, Hiszpan Bernard⁶¹, który po nieudanej misji na Pomorze w 1112 r. w towarzystwie swego przyjaciela biskupa Ottona, osiedlił się w pobliżu klasztoru i żył tam przez jakiś czas jako pustelnik. Bernard – uczony chronolog – współpracował z Heimonem i razem starali się znaleźć odpowiedź na niektóre niewyjaśnione pytania, dotyczące zwłaszcza ery inkarnacji. W szczególny sposób interesował ich brak zgodności panującej rachuby czasu ze świadectwem *Evangelii*. Pisma Bernarda nie zachowały się, ani też w jakikolwiek sposób nie zostały poświadczone w źródłach, a według Ebona⁶² był on „pochodnią” we wszystkich naukach. Heimon napisał wiele pism, z których zachowały się dwie wersje jego kroniki świata *Liber de decursu temporum*⁶³ napisane w 1135 r. Według A. D. von den Brincken anonimowy fragment *Compotus* z 1100 r. można także uznać za autorstwo Heimona. Obydwie wersje swej chronografii poświęcił on Burchardowi, cytowanemu tutaj bibliotekarzowi, któremu w przedmowie przypomina o wielu wątpliwościach, jakie razem żywili w kwestii chrześcijańskiej rachuby czasu i ery światowej:

Meministine, frater et compresbiter in Christo Jesu dilectissime Burcharde, compotistarum nostri temporis studiosissime, mutuae et frequentis nec non familiaris nostrae collationis? Meministine, inquam, quam sepe turbati sumus et conquesti de regulis, quas magistri nostri calculatores et verbis nobis tradiderunt et scriptis reliquerunt: scilicet de inveniendis annis ab incarnatione Domini nec non ab origine mundi: quod videlicet sint nimis perplexae ad intelligendum⁶⁴.

W prologu dzieła Heimon umieścił informację o swych współpracownikach, wśród których wymienia diakona i scholastyka z klasztoru św. Piotra o imieniu Tuton⁶⁵, który po Burchardzie miał sprawdzić i poprawić jego

⁶¹ Por. A. D. von den Brincken, *Die Welt – und Inkarnationsära bei Heimo von St. Jakob. Kritik an der christlichen Zeitrechnung durch Bamberger Computisten in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” [DA] 1960, 16, s. 159; P. Meyer, *Weltchronistik und Compotus in hochmittelalterlichen Bamberg*, JFLG 1959, 19, s. 254–256; R. Grodecki, *Bernard*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 457.

⁶² Ebon II, 1: „quidam mire sanctitatis et scientie fuit Bernhardus nomine, Hispanus quidem genere, sed Rome ad episcopatum electus et consecratus [...] erat enim vite presentis contemptor, suique corporis acerrimus castigator [...] cunctisque doctrine et sapientie ac ceterarum virtutum culmine mirabilis apparebat”.

⁶³ Utwór Heimona z Bambergu cytuje się w literaturze naukowej jako *Liber de decursu temporum* lub *Chronographia seu de decursu temporum*. Wydanie fragmentów dzieła: P. Jaffé, *op. cit.*, s. 537–552 („Praefatio prioris editionis – Prologus, Praefatio posterioris editionis, Ex libro quarto, Ex libro quinto, Ex cyclis Paschalibus”); G. Pertz, MGH SS t. 10, s. 1006–1135; A. D. von den Brincken, *op. cit.*, s. 171–194 (fragmenty z ks. I, II, III, IV, V, VI, oraz *Epilogus omnium premissorum et racio dysposicionis subsequentium cyclorum*).

⁶⁴ P. Jaffé, *op. cit.*, s. 541.

⁶⁵ *Ex Necrologio S. Michaelis Bambergensi Posteriore*: Aprilis 1145 Tuto diaconus S. Petri. Tuto scolasticus maioris aeclesiae..., por. A. D. von den Brincken, *op. cit.*, s. 170–171.

pismo. Pierwsze opracowanie kroniki Heimona nie miało podziału na księgi, ale na początku był spis 26 rozdziałów. W drugiej wersji dzieła, stanowiącej rozszerzenie pierwszej, wymienił Heimona bez stwierdzenia, czy wykorzystał je bezpośrednio, czy też pośrednio, jako główne źródła: *Chronicon universale* Frutolfa, *Chronicon Wirzburgense*⁶⁶ i *Kronikę* Hieronima⁶⁷.

Pisma chronograficzne Heimona, chociaż pisane suchą i bez polotu łaciną, przekazują nam jednak ważne informacje, dotyczące życia duchownego w Bambergu na początku XII w.

W interesującej nas epoce środowisko bamberskie było wyraźnie zróżnicowane pod względem badań naukowych prowadzonych w szkole katedralnej i w michelsberskim klasztorze. Polityczna tendencja listów Meinharda upoważnia do przypuszczenia, że nauczanie w Bambergu prowadzone było w duchu polityki cesarskiej Henryka IV. W michelsberskim klasztorze rozwinęto studia *quadrivium* w kierunku muzyczno-komputystyczno-chronologicznym i osiągnięto największy rozkwit naukowy w dziejach tego opactwa, które w omawianym okresie czasowym przewyższyło szkołę katedralną swym poziomem naukowym i znaczeniem. Najwięcej zasług na tym polu miał Frutolf, prekursor działalności naukowej w michelsberskim klasztorze. W następnym zaś wieku i w późniejszej epoce swoje znaczenie odzyskała szkoła katedralna, która stanie się sławnym w Europie ośrodkiem naukowym. Spośród Polaków wysoką godność w scholastyka miał w niej w XIII w. Jakub ze Skaryszowa zwany Weksą⁶⁸.

Wanda AMARANTIDOU

QUAE ARTIS LIBERALIS DISCIPLINAE UNDECIMO SAECULO FINIENTE ATQUE
DUODECIMO AETATE INEUNTE BAMBERGAE CREVERINT

(argumentum)

Millesimo septimo anno Bambergae, urbs in Franconia, a rege Henrico Secundo dioecesis facta est. Qui novum episcoporum caput variis reliquiis, vestibus liturgicis manuscriptisque ab initio adiuvabat et de fundamentis ad studiorum eo loco initium faciendis maxime meruit.

⁶⁶ *Chronicon Wirzburgense* (do 1057 r.) powstało najprawdopodobniej w klasztorze michelsberskim po 1075 r. U jego podstaw leży *Kaiserchronik* z Reichenau. Edycja tekstu: MGH SS, t. 6, s. 17–32.

⁶⁷ Edycja tekstu: PL 27, col. 9–509.

⁶⁸ Por. Z. Budkova, *Jakub ze Skaryszowa zwany Weksą*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław 1962, s. 346–347; A. Vetulani, *Początki najstarszych wszechnic środkowo-europejskich*, Warszawa 1970, s. 25–26, 152–153; M. Plezia, *Zawartość kodeksu tzw. Eugeniuszowskiego Kroniki Mistrza Wincentego*, [w:] *Cultus et Cognition. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa 1976, s. 442.

Maxime nota loca studiorum trivium quadriviumque, in quibus doctissimi viri sua opera scribebant, Schola Cathedralis Iacobi Sancti atque Monasterium Michaelis Sancti in Monte fuerunt. Excellentissimus vir in studiis trivii doctus Meinhardus fuit, qui Scholam Cathedrali administrabat atque discipulos docebat. Qui in magna amicitia Gunthero episcopo fuit. Eodem tempore Frutolfus, magister et bibliothecarius atque scriptor in Sancti Michaelis Monasterio aetatem agebat. Qui chronicon historiarum mundi „Liber chronicorum” et „Breviarium de musica” atque „Tonarius” scripsit. Qui multos discipulos habebat, inter alios Heimonem, quem ad studia chronica incohanda incitare potuit. Unus Polonorum Iacobus Scarisovianus Vexa appellatus tertio decimo saeculo magnam scholastici dignitatem in illa Schola adeptus est.